

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Л. В. Пекарська (Київ)

Про долю Мартинівського скарбу

Розповідається історія знахідки Мартинівського скарбу та висвітлюється робота дослідників по ідентифікуванню предметів з нього.

У першому десятилітті ХХ ст. (за деякими свідченнями — у 1909 р.) увагу колекціонерів, археологів, збирачів стародавностей привернула важлива знахідка, виявлена на Україні. Під час орання землі в селі Мартинівка Канівського повіту Київської губернії було знайдено скарб у срібному посуді, який одержав назву за місцем знахідки — Мартинівський. Він є одним з найзначніших скарбів VI—VII ст., оскільки в ньому представлений дивовижний за багатством і різноманітністю комплекс срібних виробів, зокрема, предмети чоловічого військового вбрання, деталі жіночого костюма, візантійський посуд, кінське спорядження і неатрибутовані речі. Всесвітньої відомості цей скарб набув завдяки антропоморфним і зооморфним фігуркам (так званим «танцюючим чоловічкам», «стрибаючим жеребцям» і «бегемоту»), що нині зберігаються в Музеї історичних коштовностей УРСР. За 80 років після знахідки скарбу багато дослідників¹ обговорювали питання датування, етнічної приналежності, реконструкції деталей костюму. Найбільш докладно цей скарб описаний в узагальнюючій статті Б. О. Рыбакова «Стародавні Руси»², хоча і вона не є вичерпною. Так, автор розповідає лише про 57 предметів, знайдених у 1909 р., які знаходяться в Державному історичному музеї та про 2 предмети з цього скарбу, що зберігаються в Британському музеї в Лондоні. Нині є підстави віднести до нього принаймні 92 предмети, що знаходяться в музеях Києва, і 23 — у Британському музеї Лондона.

Слід відзначити, що праці, в яких згадується Мартинівський скарб, створювалися в різний час і тому їх автори використовували далеко не всі наявні документальні матеріали. У зв'язку з цим до цих пір існують суперечливі дані про чисельний склад знахідки, а також не підтверджені джерелами версії про час і місце її виявлення. Крім того, повному уявленню про Мартинівський скарб заважає те, що частина

¹ Спицын А. А. Древности антов // Сборник отделения русского языка и словесности АН СССР.— М., 1928.— С. 492—495; Fettiich N. Die Metalkunst der Landnehmenden Ungarn. : Archacoglogia Hungarica, XXI.— Budapest. 1937.— Tabl. CXXI—CXXIV; Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь // ВДИ, № 1 (6).— М., 1939.— С. 319; Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси.— М., 1948.— С. 81—83; Рыбаков Б. А. Прикладное искусство и скульптура // История культуры Древней Руси.— М.— Л., 1951.— Т. 2.— С. 398—399; Лінка Н. В. Розвідка в Канівському районі // АП УРСР.— Т. 3.— К., 1952.— С. 101; Корзухина Г. Ф. К истории Среднего Поднепровья в середине I тысячелетия н. э. // Советская археология XXII.— М., 1955.— С. 73; Рыбаков Б. А. Проблема происхождения Руси // Очерки истории СССР.— М., 1958.— С. 748; Брайчевський М. Ю. Стародавні східні слов'яни: Нариси стародавньої історії Української РСР.— К., 1957.— С. 337, 340; Третьяков П. Н. О древнейших русах и их земле // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 179—187; Сміленко А. Т. Речові скарби // Археологія УРСР.— Т. 3.— К., 1975, С. 155; Ганина О. Д. Киевский музей исторических драгоценностей.— К., 1974.— С. 11; Сміленко А. Т. Східні слов'яни у VI—IX ст. // Історія УРСР.— Т. 1.— Кн. 1.— К., 1977, с. 261 и др.

² Рыбаков Б. А. Древние русы // Советская археология XVII.— 1953.— С. 23—134.

його знаходиться в Британському музеї. Свідчення про цю частину опубліковані лише частково, до того ж, у зарубіжних виданнях, і тому залишаються маловідомими для радянських дослідників. Так, Реджінальд Сміт³ перелічив лише 4 предмети з лондонського матеріалу а Тадеуш Сулімирські⁴ — 7. Причому, їх інформація була не зовсім точною. Повний перелік предметів, що становлять лондонську частину скарбу, був опублікований тільки у 1990 р.⁵

Спроба описати у повному обсязі весь склад Мартинівського скарбу була зроблена у 80-ті роки. Після відвідання ДІМ УРСР хоронителем Британського музею Д. Кіддом у 1979 р. та його знайомства з київською частиною скарбу ми розпочали спільну роботу по детальному вивченню цієї знахідки. В результаті неї з'ясувалися раніше не відомі обставини знахідки скарбу, було встановлено склад кожного з трьох надходжень, проведено порівняльний аналіз речей, рентгеноспектральний мікроаналіз багатьох предметів. Багато уваги приділялося документальним джерелам, архівним матеріалам, які не враховувалися попередніми авторами. Це дало можливість паспортувати одні й знайти інші предмети скарбу, що вважалися втраченими. Підсумком усієї роботи буде публікація Мартинівського скарбу, що нині готується до друку у Відні⁶. Дане повідомлення є своєрідним прологом до цієї праці. Звернення до історії знахідки такої унікальної за історичною й художньою цінністю пам'ятки та її подальшої долі може бути цікавим для українських археологів.

Перша згадка про Мартинівський скарб з'явилася у Коротких повідомленнях Київського художньо-промислового й наукового музею за 1914 р.: «...інтерес становить дар, який надійшов від В. В. Муравйова-Апостола, що складається із срібних предметів V—VI ст. за Різдом Христовим. Предмети ці походять із скарбу, знайденого в Київській губернії»⁷. Яким же чином ці матеріали потрапили до камергера імператорського двору, дипломата, представника російського Червоного Хреста в Лондоні під час першої світової війни В. В. Муравйова-Апостола? Відповідь на це запитання слід шукати в історії земель, де був знайдений скарб.

Канівщина була складовою частиною дуже важливої в історії становлення і розвитку Давньоруської держави території — Середнього Подніпров'я. Ця земля була дуже багата скарбами — свідками повстань, навал та інших історичних подій. Землі Канівського повіту Київської губернії, де було знайдено скарб, здавна вважалися вотчинними володіннями Понятовських. У 1774 р. Канів з 39-ма селами був подарований польськими вельможами своєму королю, а тим через кілька днів — своєму племіннику — князю Станіславу Понятовському та його нащадкам⁸. Село Мартинівка входило до складу Пилявського маєтку, володарем якого з 1837 р. був Дарій Осипович Понятовський⁹. У середині XIX ст. с. Мартинівка перейшло до поміщика Августа Понятовського, який збудував там буряково-цукровий завод¹⁰. Август Понятовський — учасник польського повстання 1863 р., передчуваючи його поразку, передав маєток чоловікові своєї сестри (в протиположному

³ Smith R. A. A Guide to the Anglo-Saxon and Foreign Teutonic Antiquities // Department of British and Medieval Antiquities British Museum.— London, 1923.

⁴ Sulimirski T. The Sarmatians.— London, 1970.

⁵ Kazanski M. Les Slaves (Archologie et Art)... // Encyclopaedia universalis.— Paris, 1990.— P. 88—99.

⁶ Pekarskaja L., Kidd D. Des Schatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6—7 Jh. // Avaren Forschungen, Studien zur Archäologie der Awaren.— Wein, 1991.

⁷ Краткие сообщения. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея им. Государя Императора Николая Александровича.— К., 1914.— С. 7.

⁸ Сказания о населенных местностях Киевской губернии. Собрал Л. Похилевич.— К., 1864.— С. 539.

⁹ Там же.— С. 549, 550.

¹⁰ Географо-статистический словарь Российской империи: Сост. П. Семенова.— Т. 3.— С. 183.

разі воно було б конфісковане), російському графу Дмитру Петровичу Бутурліну¹¹. В 1885 р. останній продав Мартинівку разом із цукровим заводом князю Костянтину Олександровичу Горчакову¹², який, у свою чергу, через 7 років перепродав маєток представнику дуже великої і заможної родини Терещенків — Федору Артемовичу. Ця сім'я володіла величезними угіддями, 10-ма цукровими заводами. Ф. А. Терещенко входив до складу синдикату цукрозаводчиків, створеного в Києві у 1887 р. при підтримці уряду.

В 1912 р. дочка Федора Артемовича Надія вийшла заміж за В. В. Муравйова-Апостола, рід якого також походив з України. Його прадід, Данило Апостол (1654—1713 рр.) був гетьманом України. Надія Терещенко одержала у придане с. Мартинівку і, таким чином, В. В. Муравйов-Апостол став останнім володарем цього маєтку. За родом своєї діяльності він часто був відсутній там. Це була високоосвічена людина. Він чудово розмовляв багатьма іноземними мовами, служив у Сербії, Греції, Туреччині. Після одруження став консулом у Австро-Угорщині, але невдовзі попросився у відставку і разом із дружиною зайнявся доброчинністю. Взимку сім'я мешкала у Франції, і у лютому 1913 р. там в них народився син Андрій. Після початку першої світової війни вони переїхали до Лондона і імператор звернувся з проханням до В. В. Муравйова-Апостола стати представником російського Червоного Хреста. Вони купили будинок в центрі Лондона і відкрили в ньому російський госпіталь для британських офіцерів. Після революції в Росії сім'я вже не мала коштів, оскільки була позбавлена свого майна. Вони змушені були продати будинок і переїхати у Швейцарію.

Та повернемось до обставин знахідки скарбу. В рукопису Сергія Васильовича Коршенка, який до 1941 р. керував скіфо-античним відділом Київського історичного музею, є посилання на усний переказ, відповідно до якого після 1905 р. в маєтку В. В. Муравйова-Апостола селяни під час польових робіт знайшли великий скарб, що зберігався у срібній посудині. Ці речі були пограбовані¹³.

Як свідчить історія, спеціальні пошуки скарбів звичайно безрезультатні. Вони відкриваються лише з волі випадку — під час будівництва чи корчування, прокладання шляхів чи оранки, у зсувах берегів. Історія стародавніх скарбів знає цілий ряд чудових знахідок прикрас, що знаходилися всередині чаш, жбанів тощо. Факти пограбування і загибелі археологічних пам'яток, що набули розголосу в той час, викликали необхідність розробки закону, яким вводилася карна відповідальність за порушення правил їх охорони. Спеціальним параграфом передбачалося покарання «за скарбошування, а також за приховування випадково знайдених або відкритих у надрах землі стародавностей». Однак цей закон не був затверджений¹⁴.

В кінці XIX — на початку XX ст. в Росії великого поширення набуло так зване «ходіння» — скуповування бродячими ремісниками металевих речей, в тому числі й стародавніх. Це була дуже серйозна загроза, оскільки попит на пам'ятки породжував хижачькі засоби їх добування, спекуляцію, продаж музейних цінностей за кордон¹⁵.

Більшість київських колекціонерів дізналася про Мартинівську знахідку надто пізно і нічого не встигла придбати. Очевидно, лише Богдану Івановичу Ханенку — статському раднику, найбільшому київському меценату, колекціонеру, члену археологічної комісії — вдалося купити невелику частину скарбу. Відомо, що на його кошти проводилися розкопки в Києві та різних повітах губернії. До нього переходили

¹¹ Держ. арх. Київської обл., ф. 804, оп. 1, спр. 1416, арк. 151.

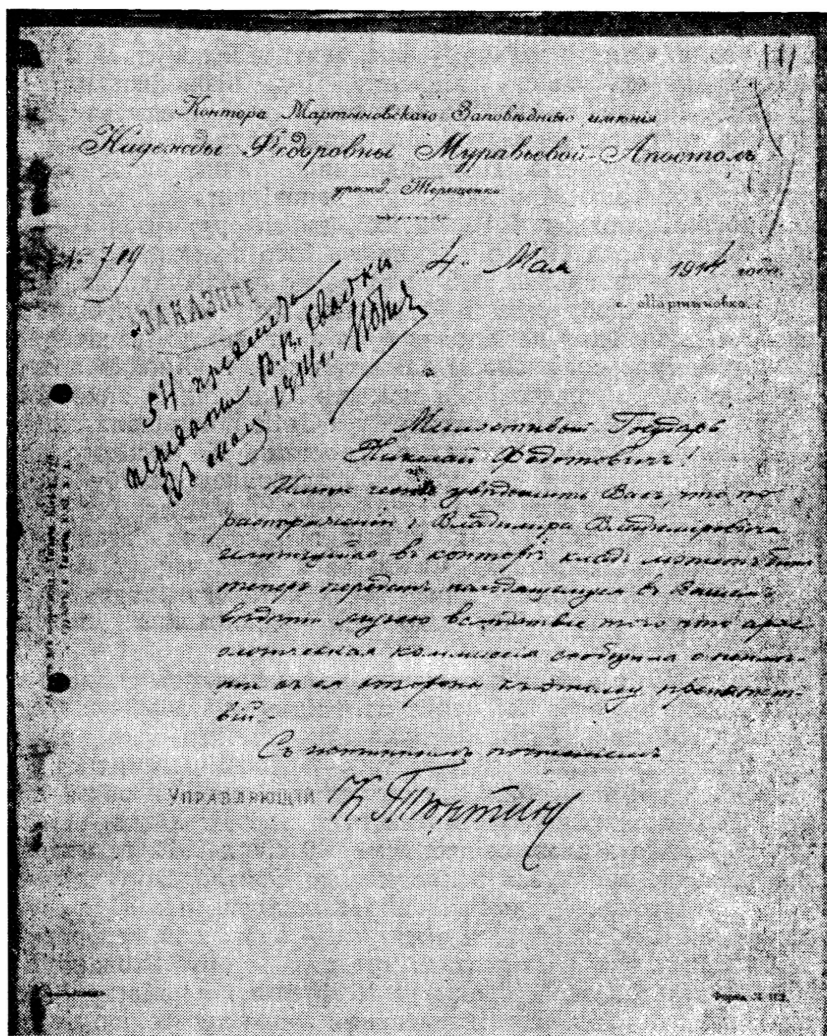
¹² Там же, ф. 804, оп. 3, спр. 45, арк. 33.

¹³ Наук. арх. ДІМ УРСР. Коршенко С. В. Мартинівський скарб.

¹⁴ Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861—1917 гг.) // История музейного дела в СССР.— М., 1957.— Выпуск 1.— С. 73.

¹⁵ Киевская старина.— 1900, сентябрь.— Т. 20.— С. 138.

матеріали з археологічних розкопок І. А. Хойновського, Н. Ф. Біляшівського, В. В. Хвойка, Н. П. Чернева, які спочатку й самі були збирачами, а також випадкові знахідки із скарбошукацьких розкопок давніх городищ. Ту частину Мартинівського скарбу, яку він купив, Б. І. Ха-

Лист до директора музею М. Ф. Біляшівського.

ненко наприкінці 1909 р. пожертвував Київському міському музею, головою комітету якого він був. Це надходження складалося з 28 предметів.

Місце і час знахідки були вказані так: район Ржищева, 1907 р.¹⁶. Можливо, Б. І. Ханенко не знав точного місця знахідки або навмисно змінив ці дані, побоюючись неприємностей з боку власника землі (хоча на користь цієї версії прямих свідчень нема).

У червні 1913 р. до музейного сховища надійшло ще сім предметів. Ці речі були куплені на кошти музею. Прізвище того, хто продав їх, в документах не значиться. Запис у інвентарній книзі свідчить про те, що ці предмети було знайдено в Канівському повіті¹⁷. Отже, запис

¹⁶ Хвойка В. В. Краткий указатель предметов археологического отдела за 1902—1913 гг. Киевский художественно-промышленный и научный музей.— КДИМ, Инвентарні №№ 14684—14710.

¹⁷ Там же, инвентарні №№ 16383—16389.

про два перших надходження, зроблений рукою В. В. Хвойка, не фіксує точного пункту і умов знахідки цих предметів.

Факт знахідки скарбу в Мартинівці, очевидно, приховали, але чутки дійшли до власника землі, який на той час був відсутній. Він почав вживати заходів, щоб зібрати речі, що уціліли в селян і перекупників. Срібна посудина, в якій, за переказом, був знайдений скарб, справді існувала. Саме у великому фрагменті цієї посудини з орнаментациєю, яка дає можливість віднести її до візантійських виробів VI ст.¹⁸, В. В. Муравйов-Апостол передав музею предмети із скарбу, які становили третє надходження. Ця частина була найбільша — вона складалася з 54 предметів. Підтвердженням вище сказаного є лист управляючого конторою Мартинівського заповідного маєтку Н. Ф. Муравйової-Апостол, уродженої Терещенко, директору музею Н. Ф. Біляшівському від 4 травня 1914 р.¹⁹ Цінність його полягає в тому, що воно є єдиним документальним, що раніше не публікувалося, підтвердженням знахідки скарбу саме в Мартинівському маєтку. Однак матеріали цього надходження не відразу були записані до інвентарної книги. Це, мабуть, було пов'язано із зайнятістю В. В. Хвойка археологічними розкопками, а невдовзі він помер. Хранителем археологічного відділу було обрано В. Є. Козловську^{20–21}. Вона й записала цю частину скарбу, вказавши місцем знахідки с. Тростянці Канівського повіту²². Пізніше, на підставі даних, повідомлених власником скарбу, місце знахідки третього надходження було змінено на с. Мартинівку²³.

Отже, матеріали скарбу, які у всіх публікаціях згадуються як єдиний комплекс, надходили до музею не в один час (у 1909, 1913 і 1914 рр.), і на підставі одних лише даних каталогу навряд чи можна зробити висновок про те, що всі надходження походять з одного скарбу.

Три вже відомих нам надходження не вичерпують повного складу скарбу. Як відзначалося вище, існує маловідома четверта частина, яка знаходиться у Лондоні. Перша згадка про те, що вона пов'язана з Мартинівським скарбом, що зберігається у Києві, міститься у праці Аттілі Кісс²⁴, а про подробиці щодо надходження цих речей повідомляється у праці хранителя Британського музею Д. Кідда, що вийшла нещодавно²⁵. Згідно з цими свідченнями, 30 січня 1912 р. житель Вінниці Іван Ільченко звернувся з листом до Британського музею і запропонував 24 срібних предмети, запросивши за них 30 фунтів. Він писав, що це частина скарбу (за винятком 4 предметів чи фрагментів), а речі ці неатрибутовані і відомості про них не опубліковані. Британський музей заплатив за ці предмети 16 фунтів і на підставі повідомлення Ільченка було зроблено інвентарний запис про те, що це частина скарбу, знайденого поблизу Канева, в 125 км на південь від Києва, у 1911 р.

Повернемось знову до київських матеріалів. З інвентарної книги КДІМ відомо, що друге надходження, що складається з 7 предметів, було куплено в 1912 р. у людини, яка не назвала свого прізвища. Результати порівняльного аналізу цієї групи предметів з лондонською не

¹⁸ Мацулевич Л. А. Византийский антик и Прикамье // МИА № 1.— М.— Л., 1940.— С. 140.

¹⁹ Держ. арх. м. Києва, ф. 304, оп. 1, спр. 40, арк. 111.

^{20–21} Там же, арк. 7.

²² Короткий показник предметів археологічного відділу за 1902—1913 рр. Київський художньо-промисловий і науковий музей. КДІМ. Інвентарні №№ 17213—17269 (п'ять предметів з цієї кількості — №№ 17256—17260 — дар В. В. Тихонова).

²³ Наук. архів ДІМ УРСР. Коршенко С. В. Мартинівський скарб, арк. 1.

²⁴ Kiss A. Avar Cemeteries in country Baranya.— Budapest, 1977.— P. 107.— Note 28.

²⁵ Kidd D. The History of the European Early Medieval Collections in the British Museum // Journal of the History of Collections.— Oxford, 1989.— Vol. 1.— Part. 1.— P. 103—107.

виключають, що київське надходження є складовою частиною матеріалів, запропонованих І. Ільченком Британському музею. В той час в Росії не було будь-яких обмежень щодо вивезення музейних пам'яток за кордон та їх перепродажу. Це створювало досить сприятливі умови для дільців, які торгували історичними пам'ятками ²⁶.

Складною була доля скарбу під час другої світової війни. За кілька днів до початку оборони Києва, у липні 1941 р., співробітники Київського історичного музею демонтували експозицію. Унікальні експонати, в тому числі й Мартинівський скарб були евакуйовані вглиб країни, до Уфи, де зберігалися в Центральному міському архіві. В 1948 р. скарб було повернуто музею за винятком дев'яти предметів, які після війни залишилися невідомо де. Ці предмети ніколи не були опубліковані і про них відомо лише те, що міститься у короткому запису покажчика предметів археологічного відділу КДІМ. Докладні дані щодо цих речей і зарисовки олівцем деяких з них були виявлені у архівному фонді О. С. Федоровського ²⁷. Мабуть, автор готував зводну працю за матеріалами VI—VII ст., знайденими на території Середнього Подніпров'я. На жаль, ця праця залишилася незакінченою.

Після докладного вивчення документальних матеріалів, складених В. В. Хвойкою, О. С. Федоровським та С. В. Коршенком, і порівняння їх з предметами скарбу вдалося знайти три предмети, що вважалися втраченими. Крім того, шости предметам було повернуто їх дійсні «паспорти».

Мартинівський скарб відноситься до епохи, що надовго визначила долю Європи — епохи переселення народів, яка розпочалася на рубежі IV—V ст. і закінчилася у VIII ст. Цей період був насичений подіями, пов'язаними з пересуванням величезних мас людей у пошуках нової батьківщини. Різні етнічні групи, осілі й кочові, змінювали одна одну. Відбувалися великі соціальні зрушення, що змінювали обличчя не лише Європи, а й більшої частини Євразії та Африки. Мартинівський скарб у його повному обсязі дасть дослідникам багатий матеріал для розуміння складних історичних процесів, що відбувалися в той час на території нинішньої України.

Одержано 05.03.91.

Рассказывается история находки Мартыновского клада и освещается работа исследователей по идентификации предметов из него.

²⁶ Материалы по вопросу о сохранении древних памятников.— М., 1911.— С. 28.

²⁷ Наук. арх. ІА АН УРСР.— Федоровський А. С. «Мартинівка», ф. 7 (1916—1930 гг.) оп. 1.